

HEGEL
Bilinç Problemi, Köle-Efendi Diyalektiği,
Praksis Felsefesi

Tülin Bumin DTCF Felsefe Bölümü'nden sonra Sorbonne-Paris I Üniversitesi'nde Marcuse, Colletti ve Lukács'ın praksis felsefelerini konu alan teziyle felsefe doktorası yaptı. Ege ve Galatasaray üniversitesi felsefe bölümlerinde öğretim üyesi olarak çalıştı. Akademik çalışmalarını Yeditepe Üniversitesi felsefe bölümünde sürdürmektedir.

*Tülin Bumin'in
YKY'deki kitapları:*

Tartışılan Modernlik Descartes ve Spinoza (1996)
Hegel - Bilinç Problemi, Köle-Efendi Diyalektiği,
Praksis Felsefesi (1998)

TÜLİN BUMİN

Hegel

Bilinç Problemi,
Köle-Efendi Diyalektiği,
Praksis Felsefesi

YAPI KREDİ YAYINLARI

Yapı Kredi Yayınları - 1203
Cogito - 79

Hegel - Bilinç Problemi, Köle-Efendi Diyalektiği, Praksis Felsefesi / Tülin Bumin

Kitap editörü: Serra Ciliv
Düzeltilen: Murat Yurdakul

Kapak tasarımı: Mehmet Ülusel

Baskı: Sena Ofset Ambalaj, Matbaacılık Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.
Maltepe Mah. Litros Yolu Sk. 2. Matbaacılar Sitesi B Blok
Kat: 6 No: 4NB 7-9-11 Topkapı - Zeytinburnu / İstanbul
Tel: (0212) 613 38 46
Sertifika No: 12064

1. baskı: İstanbul, Aralık 1998
7. baskı: İstanbul, Şubat 2019
ISBN 978-975-363-324-6

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş. 2013
Sertifika No: 12334

Bütün yayım hakları saklıdır.

Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
İstiklal Caddesi No: 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0212) 252 47 00 Faks: (0212) 293 07 23
<http://www.ykykultur.com.tr>
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: <http://alisveris.yapikredi.com.tr>

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık
PEN International Publishers Circle üyesidir.

İÇİNDEKİLER

Önsöz • 7

Görüngübilim'i Bir Özgürlük Felsefesi Olarak Okumak • 11

Tinin Görüngübilimi'nde Filozofla Diğerinin Diyaloğu • 80

Tinin Görüngübilimi'nde Bilinci Serüveni • 92

Hegel'de "Sanatın Ölümü" Üzerine Bir Deneme • 110

Praksis Felsefesinin Hegelci Öncülleri • 120

Hegelci Özgürlük Felsefesinden Devlet Bilimine:

Görüngübilim ve Hukuk Felsefesi • 134

Önsöz

Hyppolite bir makalesinde Hegel konusunda, "O bizim için Aristoteles'in ortaçağlılar için taşıdığı anlamı taşımıştır" demekte ve böylece bu kültürün Hegel'i anlama-özümseme ve (Hegel'in terimleriyle) onu aşma yolunda verdiği çabaların, herhangi bir Hegel yorumlaması olmanın ötesinde, taşıdığı anlamın altını çizmektedir. Fransız düşünce dünyasının Hegel'le tanışırken taşıdığı kaygıların, sorduğu soruların, kendi kültürünü bu düşünceden hareketle yeniden sorgulamasının, güncelliğini koruduğunu ve bizi de ilgilendiren pek çok boyutu içinde barındırdığını düşünüyorum.

XVII. yüzyıl felsefesinin başlattığı nesne metafizikleri çıkışı, bir sonraki yüzyılın Aydınlanma hareketinin çeşitli açılardan giriştiği eleştiri etkinlikleri ve özellikle de, Kant'ın dünyayı bilme ve kavrama ediminde insanın önemini ortaya koyan çalışmaları sonucunda hemen hemen kapanmıştı. Artık felsefi düşünüşün önünde, Descartes'in cogito ile müjdesini vermiş olduğu öznellik alanı bütün enginliğiyle açılmaktaydı. Hegel'in, bir özne ve bilinç felsefesi için gereken son ama çok önemli bir boyutu, zamanı ve tarihi, bu alana taşıyarak ona eksikliği duyulan derinliği kazandırdığı bilinmektedir. Onun felsefe sisteminin, bir bütün olarak ele alındığında, özü bakımından, bir özne ve bilinç felsefesi olup olmadığı oldukça tartışmalı olmakla birlikte, bu sistemde söz konusu sorunsallara büyük yer ayrılmış olduğu ve önemli açılımlar getirilmiş olduğu kuşkusuzdur.

Bu kitapta yer alan yazarların çoğu Hegel'in bilinç felsefesine kazandırdığı yeni boyutları tanımak ve tartışmak gibi ortak bir amaca sahiptir. Ama Hegel düşüncesini olduğu kadar, yüzyılımızın Fransız düşünürlerinin Hegel üzerine geliştirmiş oldukları yorumları da aktarmak ve irdelemek amacını da taşıdıklarını hemen belirtmeliyim. Bu ne-

denle bu önsözde, Fransız kültürünün Hegel düşüncesini özümseme-hesaplama etkinliğinin bizi bugün hangi açıdan ilgilendirdiği üzerine birkaç söz söylemek istiyorum.

Yine belirtmeliyim ki, Hegelci felsefeyle, kendi kartezyen geleneğinden kaynaklanan nedenlerle oldukça geç tanışmış, ama bu düşünceyi bir kez tanıdıktan sonra onunla yoğun bir biçimde ilgilenmiş olan Fransız felsefesinin bu konuda vermiş olduğu çabaların tümünü kuşatan bir araştırma yapmış olma iddiasında değilim. Ama, Hegel üzerinde düşünürken aslında kendi kültür, tarih ve insan sorunları üzerinde şimdiye kadar yapmadığı bir tarzda düşünme yol ve yöntemini keşfetmiş olan bu kültürden bazı örnekleri tanımanın ve irdelemenin, hem Hegel'in felsefesini, hem de yüzyılımız Fransız felsefesinin bazı önemli boyutlarını anlamak bakımından yararlı olacağını umuyorum.

Bu kitapta yer alan yazılarımın önemli bir bölümünde A. Kojève'in, Hegel'in Görüngübilim'ine ilişkin savlarına geniş ölçüde yer verdim ve ayrıca felsefe tarihine Hegelci yaklaşımını tanıtmaya çalıştım.

Kojève Görüngübilim'i 1933-1939 yılları arasında Hautes E-tudes'de, aralarında Raymond Aron, Merleau-Ponty, Jean-Paul Sartre ve Lacan gibi ilerin önemli düşünürlerinin de bulunduğu bir grup karşısında verdiği derslerde incelerken, yine bu konuya ilişkin görüşlerini tanıtmaya çalıştığım Hyppolite taşra üniversitelerinde üzerinde on yıldır çalışmakta olduğu Görüngübilim'in çevirisinin ilk yarısını bitirmek üzereydi. Hyppolite'in 1946'da Sorbonne'da tez olarak sunduğu Tinin Görüngübilimi'nin Oluş ve Yapısı adlı eseri geleneksel akademik biçim ve usluba daha yakındır. Bu biçimsel ayrılık bir yana bırakılacak olursa, Hyppolite'in Kojève'in Hegel yorumlamalarının büyük kısmına katıldığı söylenebilir. Bununla birlikte Hyppolite, Kojève'in Görüngübilim'i Hegel'in sisteminin bütününden yalıtılarak ele almasını ve bu metine tarihsel ve düşünsel bir bulmacaymışçasına yaklaşarak onda gizli bulunduğunu varsaydığı anlamı ortaya çıkarmaya çalışmasını eleştirir. Kojève'e göre Hegel, Napoléon'da, içinde yurttaşlarının sosyal bağlarından bağımsız olarak, kendi başlarına tanındıkları eştürden ve evrensel devleti kurarak, özünde bir Köle-Efendi diyalektiği olan tarihi sona erdiren eylem adamını görmüştür. Görüngübilim insan tininin işte bu sona ulaşmıncaya kadar yaşadığı serüveni anlatan bir destandır. Bu sonda Tarihi yapan eylem adamı (Napoléon) ile onu anlayan filozof (Hegel) uzlaşmakta, bilgiyle eyle-

min, kuramla pratiğin bireşimi gerçekleşmektedir. Hyppolite Kojève' in son derece "zengin ve kişisel" ve çoğu kez de "haklı" bulduğu yorumlarında Hegel'in tanrıtanımazlığı üzerinde fazla kesin yargılar vermesine ve Görüngübilim'i mutlak bir antropoloji olarak okumasına katılmaz. Kendisinin, Kojève'den farklı olarak, Görüngübilim'de yer alan ve Köle-Efendi diyalektiği kadar önemli başka bazı diyalektikleri de göz önüne aldığı ve ayrıca, eserin edebiyatla ilgili bölümlerine daha duyarlı olduğunu belirtir. Hyppolite, Hegel'de, ne Kojève'in ileri sürdüğü gibi militan bir tanrıtanımazlığın, ne de P. Fessard ve P. Niel gibi başka bazı düşünürlerin ileri sürdüğü tarzda dinsel bir düşüncenin egemen olduğunu düşünmektedir: Hegel'in düşüncesi bir teoloji olmadığı gibi yalnızca bir antropoloji de değildir.

Fransız Felsefesi için Hegel'i keşfetmek felsefi düşüncenin ufkunu yeniden çizmeyi gerektirecek bir olay olmuştur. A. Kojève'in zamanında büyük yankı uyandırmış ve günümüzdeki Fransız düşünürlerinin önemli bir bölümünü etkilemiş olan, Tinin Görüngübilimi üzerine geliştirdiği savlarını tanıtan ve tartışan yazımda göstermeye çalıştığım gibi Hegel'in zamanı felsefenin temel kavramı haline getirerek felsefi antropolojiye kazandırmış olduğu yeni kuramsal imkânlar, Fransız düşüncesi için yeni bir dönemin başlatıcısı olmuştur. Zamanal bir varlık olarak insanı anlamının, tarihi anlamının bizim düşünce dünyamızda da gittikçe daha fazla duyduğumuz bir gereksinme olduğu kuşkusuzdur. Hegel bize, hayatı, insanı, onun moral ve politik etkinliklerini ve bu etkinliklerinin tarihini felsefenin ilgi alanına kazandıran ve belki ilk yaklaşımda oldukça soyut gelen, ama aslında –onun bu kavrama yüklediği anlamda– son derece "somut" olan bir düşüncenin yollarını açıyor. Bu yüzden Hegel üzerine düşünmenin Fransız kültürü için olduğu kadar, bizim için de, kendi toplumumuz, tarihimiz, kültürümüz üzerinde düşünmek bakımından uyarıcı olacağını umuyorum.

Görüngübilim'i Bir Özgürlük Felsefesi Olarak Okumak

Kojève'in Hegelci Antropolojisi Üzerine Görüşler

*"Hegel'in bu konudaki düşüncesi bir yana,
Görüngübilim felsefi bir antropolojidir."*

Hegel'in felsefesi özünde bir antropoloji mi yoksa bir teoloji midir? Çağdaş Hegel yorumcuları bu soruya getirdikleri yanıtta göre sınıflandırılabilirler. Mesela İtalyan düşünürü L. Colletti Hegelci düşüncede, bir praksis felsefesine kaynaklık edebilecek bir antropolojinin temel savlarını bulmanın imkânsızlığını ispatlamaya yönelik çalışmalarında, onun sisteminin Hıristiyan teolojisinin felsefi bir uzantısından başka bir şey olmadığı, orada antropolojinin olsa olsa bir an olarak yer almış olabileceği sonucuna varırken, bir H. Marcuse, Hegelci idealizmin özünde bir özgürlük felsefesi olduğunu ileri sürerek kendi praksis kuramını bu felsefenin dayanakları üzerinde kurmuştur. Aynı şekilde, E. Bloch, G. Lukács ya da L. Althusser gibi yüzyılın dikkate değer düşünürlerinin bu konuda geliştirmiş oldukları birbirinden oldukça farklı hatta zaman zaman birbirine karşıt özellikteki yorumları, kendi özgün tarih ve toplum felsefelerine dayanak teşkil etmiştir.

Söz konusu Hegel yorumlarından hangisinin daha doğru ve temelli olduğu, onu bir antropoloji olarak mı yoksa bir teoloji olarak mı okuyanların haklı oldukları konusunun, Hegel felsefesinin kendisini anlamak açısından kuşkusuz önemli olmakla birlikte, bu yorumlar üzerinde yükselen ve yukarıda temsilcilerinden bazılarının adını belirttiğimiz çağdaş felsefe kuramlarının

kendilerini anlamak söz konusu olduğunda, ikinci dereceden bir öneme sahip olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bu düşünürlerin hemen hepsi, birer Hegel yorumcusu olmanın yanı sıra, hatta ondan çok, Hegel'in ele aldığı temel sorunları kendi dönem ve koşullarının ışığında yeniden tartışmak amacıyla, Hegel sisteminde geliştirilmiş bulunan kuramsal imkânlardan hareketle, ama yine de oldukça özgün, yeni düşünsel çevreler çizmiş, bu sorulara yeni boyutlar ve açılımlar kazandırmışlardır. Bu yazıda, *Görüngübilim* üzerine düşünerek geliştirmiş olduğu felsefi antropolojinin temel savlarıyla günümüzün tanınmış pek çok düşünürünü etkilemiş olan, çağdaş Fransız felsefesinin Hegelci düşünürlerinden Alexandre Kojève'in yorumunu tanıtmak ve değerlendirmek istiyoruz. Çağdaş Fransız düşüncesinin Hegel'e en fazla bağlı kalmak kaygısını gütmüş ve hatta bu kaygıyı, Hegel'i Hegel'e rağmen anlamak gibi, oldukça tartışılır bir uç noktaya vardırması nedeniyle, çoğu kez öznel olmakla suçlanmış, ama *Görüngübilim* üzerine yaptığı çalışmalarında¹ yer alan görüşlerinin derinliği ve özgünlüğü kadar yaklaşımının çağdaşlığıyla da büyük etki uyandırmış olan Kojève'i tanımanın, bugün hem her şeye rağmen Hegel'i anlamak için, hem de baştan başa Hegel düşüncesiyle beslenmiş olmakla birlikte özgün olabilen bir kültür ve tarih felsefesiyle tanışmak için önemli olduğunu düşünüyoruz.

* * *

Kojève'in *Görüngübilim* üzerine geliştirdiği ve belki de Hegel'den başka türlü söz etmek aslında imkânsız olduğu için, bütün bir Batı felsefe tarihini kuşatıcı nitelikte olan savlarından, bizi burada ilgilendirecek olanlarını şöyle belirleyebiliriz:

I. Bütün teolojiler aslında zorunlu olarak bir antropolojidir. Aslında, dinsel düşüncenin konusu insandır. Din, tanrı başlığı altında, insanı düşünür. Doğayı aşan, duyular-üstü varlığı yani tini düşünürken din, aslında, olumsuzlayıcı/yaratıcı insan eylemini düşünmektedir. O halde dinsel düşünce, kendi bilincinde

1 Bkz. Kojève, A., *Introduction à la Lecture de Hegel*, Gallimard, "Classiques de la Philosophie", 1947 (Biz kitabın 1968 baskısını kullanıyoruz.)

olmayan bir antropoloji, felsefi bir düşüncedir. İnsandan farklı adlarla söz eden iki ayrı bakış açısı olarak din ve felsefe arasındaki karşıtlık, içinde tikellik ve tümelliği (evrenselliği) bağdaştıramamış olan dünyanın yaşadığı çelişkilerin bir sonucudur: İnsan içinde yaşadığı dünyayı kendi eyleminin ürünü olarak göremedikçe kendi tümelliğini (evrenselliğini, insan-olmaktığını) tözselleştirerek bağımsız bir varlık olarak tasarlayacak ve kendi gerçek dünyasının ötesine yansıtacaktır. Din ve felsefe karşıtlığının ortadan kalkması için, her şeyden önce insanın aşkınlık kategorisinden kurtulması ve kendi tümelliğini bu kategoriye başvurmadan yani kendi gerçek dünyası ötesinde bir varlığa gönderi yapmadan kavrayabilmesi gerekir. Bu ise, yalnızca felsefi, düşünsel bir çabanın ürünü olamaz. İnsanın bunu başarması, ancak, toplumsal-politik gelişimin belli bir anında gerçekleşebilecektir.² Bu konuyla ve genel olarak Hegel'de "tarihin sonu" anlayışıyla ilgili tartışmaları bir yana bırakarak, bizi burada ilgilendiren noktaya, yani tarihin bu "son" aşamasında din ve felsefe ilişkisinin aldığı biçime bakalım: Bu aşamada, Kojève'ye göre, aşkınlık kategorisinin ortadan kalkmasıyla birlikte din de ortadan kalkmış ve yerini, artık tini tanrısal değil, insansal bir şey olarak kavrayan tanrıtanımsız bir antropolojiye yani Hegel felsefesine bırakmıştır.³ İnsanın Tanrıyla kendisinin yarattığının,

- 2 Kojève bu konuda şunları yazıyor: "Hıristiyan dünyasının tarihi, o halde, içinde insanın kendisini birey olarak gerçekleştirerek, sonunda "doyuma" ulaşacağı, evrenselle tikelin, köle ve efendinin, savaş ve çalışmanın sentezi olan bu ideal devletin yavaş yavaş gerçekleştirilmesinin tarihidir. Ama bu devleti gerçekleştirebilmek için insan gözlerini öte dünyadan ayırmalı, bu dünyaya yönelmeli ve yalnızca bu dünya için eylemelidir. Başka deyişle, o, Hıristiyanlığın aşkınlık düşüncesini bir tarafa bırakmalıdır. Ve işte bu nedenledir ki Hıristiyan dünyasının gelişimi ikili bir gelişimdir: Bir yanda 'mutlak' devletin doğuşunun toplumsal ve politik koşullarını hazırlayan gerçek gelişim ve öte yandan, aşkınlık idesini ortadan kaldıran, Hegel'in dediği gibi, gökyüzünü yeryüzüne indiren düşünceyle ilgili bir gelişim söz konusudur." Kojève, *A. age.*, s. 193.
- 3 "Tanrıyla insandan ayrı gören teoloji makul değildir. O zorunlu olarak bir mitolojidir. Din, bilim tarafından yıkıldı, ama bilim dinin sembolik anlamını kavramamaktadır: Yalnızca mutlak felsefe dinin sembolik anlamını anlar. (Her halk tapındığı tanrılarda kendi kendini dinsel olarak yüceltir: Tanrısal olanı tanıdığını sanırken, aslında, kendi bilincine ulaşır.)" Kojève. *A., age.*, s. 47.

onun, kendi kültürünün bir ürünü olduğunun bilincine varması ve dolayısıyla kendi bilincine de tam olarak ulaşması demek olan bu an, onun, doğayı tanrılaştırdığı ilk dinlerden bu yana, giderek daha fazla insan-biçimci yorumların süzgecinden geçirecek kendine benzer kıldığı Tanrılarının tarihinin son anıdır. Tanrılarının tarihi, dinler tarihi, insanın kendi bilincine ulaşma yolunda ilerleyişinin tarihidir. Kojève'in aslında "gerçek, etkin tarihsel gelişimin ideolojik yansıması" olduğunu belirttiği⁴ bu ilerleyiş, artık gizli bir teolojiden ibaret olmayan bir felsefeyle, yani gerçekten tanrıtanımayan bir antropoloji olan Hegel'in felsefesiyle sona ermiştir.

Hegel'in kültür ve tarih felsefesinde yer alan, insan biçimci Tanrı anlayışlarının ve onların en gelişmiş olan Hıristiyanlığın, insanlığın kendi bilincine ulaşması sürecinde oynamış olduğu olumlu rol konusunda ileri sürülen bu görüşler bize kaçınılmaz olarak Spinoza'yı hatırlatmaktadır: Spinoza, bilindiği gibi, insan biçimci Tanrı anlayışlarının eleştirisine dayanan ve etkisini L. Althusser gibi çağdaş praksis kuramcılarında da izleyebildiğimiz bir ideoloji kuramı geliştirmişti. Kojève, Spinoza'nın din ve felsefe anlayışını Hegelci bir yaklaşım çerçevesinde inceler. *Görüngübilim* üzerine vermiş olduğu derslerin derlenmesinden oluşan *Hegel'i Okumaya Giriş* adlı yapıtının VI., VII. ve VI-II. bölümlerinde felsefe tarihinin başlıca tutumlarını zaman ve kavram arasında kurmuş oldukları ilişkiyi temel alarak inceleyen Kojève, bu yolla Hegel'in felsefe tarihinde gerçekleştirmiş olduğu devrimin ne ölçüde köklü ve önemli olduğunu ortaya koyma amacını güder. Kendi başına, bir felsefe tarihi felsefesinin ana çizgilerini içeren bu görüşlerden biz, şimdilik, Spinoza üzerine savlar olarak niteleyebileceğimiz birkaçını aktarmakla yetineceğiz: Spinoza'ya göre Tanrı her şeydir. Bu sav, Kojève'e göre, aslında, bir "panteizm"den çok bir çeşit "acosmisme"i dile getirmekte, başka bir deyişle, "Tanrı her şeydir" derken, aslında "kosmos hiçbir şeydir" demektedir. Spinozacılığın tümüyle Tanrıya indirgediği evrende insan da kosmosun kaderini paylaşmakta ve ortadan kalkmaktadır. Bu sonuç aslında Spinoza'nın zaman ve kavram arasında kurduğu ilişkinin sonucudur

4 Kojève, A., *age.*, s. 235.

ve Spinozacılığın hareket noktası, bu açıdan ele alındığında, çok eskilere, Parmenides'e dayanır. Parmenides ve Spinoza'ya göre kavram, öncesiz-sonrasızlıktır. Zamanla ve zamansal olanla (zamanda yer alan varlıkta) *logos*'un (bilimin, akılsallığın, kavramın) hiçbir ilişkisi olamaz. Zaten *Ethica*'nın yöntemini geometride aramasının sebebi, bu bilimde varlığın zaman boyutu hesaba katılmaksızın, zaman-dışı olarak ele alınmasıdır. Kavramı öncesiz-sonrasızlıkla, varlığı da bu şekilde tanımlamış olan kavramla özdeşleştiren Spinozacı sistemde insansal-tarihsel varoluşa yer yoktur.

Oysa bir kurtuluş ve mutluluk öğretisi olarak *Ethica*'nın amacının insan varoluşu ve yapıp etmeleri üzerine düşünmek olduğu açıktır. Aynı şekilde, felsefe tarihinin bu tek geometrik ahlakının, aralarındaki bütün biçimsel yakınlığa rağmen, XVII. yüzyılın önemli filozoflarının hemen hepsini cezbetmiş olan bu bilime, aslında ne ölçüde benzediği de tartışma konusudur.⁵ Ama Kojève'e göre, ne olursa olsun, Spinoza varlığı sonsuzluk bakımından kavramayı amaçlamakla, zamanı akıldışı saydığını açıkça bildirmektedir.

Spinozacı sistemde, ontolojik güvencesini insanların Tanrı'nın modusları olmasında bulan Tanrı sevgisi, böylece, tektözcü (*moniste*) bir metafiziğe dönüşürken, ardında, oldukça yadırganılacak bir özgürlük anlayışının güçlükle doldurmaya çalışacağı bir özgür irade boşluğu bırakıyordu. Teolojinin Tanrısıyla XVII. yüzyıl biliminin doğası, Spinoza'nın "Tanrı ya da doğa" (*Deus sive Natura*) deyişinde, geometrinin yönteminin sağladığı zaman-dışı akılsallık çerçevesinde özdeşleşirken, zamansal, tarihsel, ampirik insana, bu özdeşliğin akılla kavranılışından elde edeceği mutluluk kalıyordu. Spinoza'nın "neden ve sebebi" (*Causa sive Ratio*) özdeşleştirme çabaları sayesinde din ve bilim, felsefe açısından uzlaştırıldıysa da, bu başarı Spinozacı sistemin, aşkınlık ve yaratım kategorilerini dışlaması nedeniyle, Hıristiyanlık tarafından mahkûm edilmesini engelleyemedi. Kojève buna rağmen, Spinozacılığın din ve bilimi uzlaştırıcı bütün bu çabalarının ürünü olan felsefe sisteminin bir antropolojiden çok, yeni bir Tanrıbilim (*théologie*) olduğunu düşünmektedir.

5 Bkz. Delbos, V., *Le Spinozisme*, Vrin, 1926 (İkinci baskı), s. 8.